

hegel danas

rihard kroner

Danas je završeno prvo stoljeće nakon Hegelove smrti.* U tom se stoljeću uspjela Hegelova zvijezda na nebo njemačke filozofije i doista napravila kružnicu. U momentu smrti njegovu je zvijezdu sjala punom snagom. U svom pismu od 16. studenog 1831. Varnhagen von Ense opisao je svoje dojmone (sa Hegelove smrti o. p.) koji su kasnije djelovali na suvremenike, berlinske prijatelje i slijedbenike, kako oporuka. To glasi ovako: »Pred nama je otvorena jedna užasna rupa! Ona zjapi neispunjena i nepresteste se povećava, koliko je čovjek dulje gleda. On je bio stvarni stup odašnjeg sveučilišta. U njemu je počivala cijelina znanstvenosti, u njemu je imala svoju čvrstinu, svoj oslonac. Sa svih strana sada prijeti propast. Upravo sada nedostaje takva povezanost između najdubljih općih misli i ogromnog znanja u svim empirijskim područjima spoznaje; ono što je preostalo to su pojedinačnosti za sebe, prvo se moraju pronaći viši odnosi, a oni se rijetko nalaze. Svi osjećaju, čak i protivnici, što je s njim izgubljeno. Čitav grad je od tog udarca omamljen, to je kao odjek uzbudjenja od tog potresa u sva-

da je Hegel precijenio sposobnosti ljudskog mišljenja i spoznajnu snagu pojma, a preko spekulacije vršio nasilje nad zbiljnošću. Oni predstavnici pojedinačnih znanosti koji još posjeduju živo sjećanje na veliko doba njemačke filozofije postaju sve tiši i tiši; riječi, kao one koje je izgovorio filolog August Boeckhe 1854. karakteristične su za tu težnju k tradiciji: »Danas se mnogi raduju što filozofija, kako oni vjeruju, sve više slabí i likuju, da će filozofija uskoro biti pokopana; to za mene ne znači ništa drugo, nego da se oni raduju tome da će svjetlo svijeta uskoro biti utrnuti.«⁵ No ljudi i svjedočanstva takve vrste sve su rjedi što je stoljeće više prolazilo.

Ukoliko su protivnici i hvalitelji pozitivističkog i specijalističkog empirizma i realizma u duhovnom životu nacije zadobivali veće pozicije i utjecaj, utoliko je više metafizika, koju je Hegel hvalio kao najsvjetiju u hramu znanosti, pada pod otvoreno prokletstvo i izričito omaložavanje. Mi stariji smo doživjeli da su se sa katedre mislioci kao Fichte i Hegel tretirali djelomično sa sažaljenjem, a djelomično su

hegel njim samim

nenad daković

Moderna tumačenja Hegela ili ako se hoće moderno tumačenje Hegela je samo po sebi dovoljno više značno da samog editora ili editore sili na postupak tumačenja. Uostalom ovo tumačenje tumačenja, reprodukcija reprodukcije, je tipičan moderni izum. Totalizujući postupci refleksije: fenomenologija, psihanaliza, hermeneutika, kritička teorija, strukturalizam obeležili su naše doba, ali je pitanje: sto li Hegel na početku ili na kraju ovog toka, koji nazivamo moderno doba ili, moderni svet — kako ga imenuje sam Hegel — još uvek otvoreno. Izbor koji nudi ova antologija se kreće unutar ovog horizonta, pri čemu ovo »unutar« ili »horizont« mora uzeti sasvim uslovno, pošto horizont u modernom smislu dovodi u pitanje sam status ivice ili granice, tako da se više ne zna šta je, ili ko je, unutra i ko spolja (napolju). Onaj ko čita Hegela zato neprekidno ima utisak da prolazi ispod duge. »Ono što je istina, veli Hegel, jeste da Ništa u Biće i Biće u Niština ne prelazi, nego je već prešlo.« Hegelova tajna je tajna ovog pluskvamp perfekta koji

se ipak kreće, makar proizvodeći sve same sablasti ili derealizujući realnost, otkrivajući realno kao ono najrealnije u samoj realnosti. »Was die Wahrheit ist, ist das Nicht in Sein, oder Sein in Nicht nicht übergeht, sondern übergegangen ist.«

Još samo pre tri godine, u vreme kada je nastala prva verzija ovog rukopisa,¹ pominjao sam ideošku senku, misleći na ideošku osovinu Hegel-Marks, kao osnovnu osu modernog tumačenja Hegela, odnosno, kao na osnovnu prepreku ovom tumačenju u »našoj situaciji«, kako sam se tada izrazio. Na sreću, ova osovina je u međuvremenu napukla kao i Berlinski zid. Naravno, kažem napukla a ne srušena, pošto je u pitanju imaginarna a ne realna prepreka ili zid.

Moderni svet za Hegela je, ne samo u političkom pogledu, gradanski svet, to »pomirenje svetovnog principa sa samim sobom«, kako veli Hegel, pošto je njegov princip princip savesti ili jedan unutrašnji princip. Biće bi zanimljivo videti u kom smislu je ovo izjednačavanje modernog sveta sa gradan-

skim opravданo, ali je Hegel bez sumnje u to verovao, kao da ni jedan drugi svet posle gradanskog ne može egzistirati. To pokazuje u kojoj je meri i ova »povest«, ova »saga«, ova »priča« metaistorijska, odnosno, moderna. Samo moderni svet ima ovu metapovjest.

Za samog Hegela početak modernog sveta se vezuje za život filozofa u »trećoj epohi duha.« Njegove životne okolnosti su se, pri tome, u ovoj epohi, veoma promenile u poređenju sa prethodne dve epohе. Tako su antički filozofi još uvek bili »plastične individue«, koje svoj život oblikuju prema svom učenju, pošto je ovde filozofija kao takva »odredivala položaj čoveka«. Taj uticaj, kada je u pitanju čovekov život, filozofija više nikada neće imati. U srednjem veku, filozofi su bili doktori teologije, koji propovedaju filozofiju i kao duhovnici predstavljaju još uvek nešto drugo od običnog sveta. Na prelazu u moderni svet filozofi, međutim, ne čine više jedan poseban stalež, nego su ono što su »u gradanskoj ve-

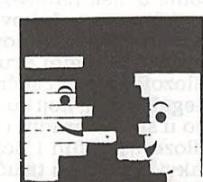
koj sirovoj svijesti.² Varnhagen ne pretjeruje. Hegel je doista ostavio na svim fakultetima čitavog sveučilišta oduševljene učenike i takoder videne naučenjake. Teolog Mar Heinkel nazvao ga je u svom nadgrobnom govoru »kraljem u carstvu mišljenja«.³ Svoje carstvo on je raširio na cijelokupno područje duha, njegova je filozofija postala, kao što se Rothacker izrazio, »ogromna obrazovna sila«.⁴

Ali u isto vrijeme počela se stvarati i opozicija protiv snažne gradevine sistema. Proročanstvo jednog medu njima bilo je izričito točno: »Ispräzneni tron Aleksandra neće zauzeti nikakav nasljednik, satrapi će podijeliti siromašne provincije.«⁴ Raspad ogromnog carstva nastupio je neposredno nakon smrti njegovog stvoritelja; cijelokupnost, svi dijelovi zajedno, koja je prije svega držala skupa sve proturječne dijelove sistema, raspala se, dijelovi baštine suprotstavili su se jedan drugom u protivničkim taborima. Ali istovremeno malaksala je općenito energija filozofiskog mišljenja; genij njemačkog duha okrenuo se od kontemplacije u čijem je području proteklih nekoliko decenija stvorio puno besmrtnih majstorských djela, i okupljava sve snage za čvrstu i snažnu gradnju svoje zemaljske kuće i njeno bogatstvo opremanje. Zvijezda hegelovskog sistema je izbljedila. Doduše opći sadržajski probijao u pojmovno oblikovanim nazorima o svijetu u pojedinačnim znanostima, prije svega u pravu, teologiji, znanosti o jeziku i u duhovnoj povijesti, ali pojmovna forma bila je razorenja i s njome filozofska duša i supstanca sistema. Ukoliko su se uspješnije i samosvesnije razvijale empirijske znanosti utoliko se obraćalo više pažnje na metodičku izgradnju, i sve je jače odzvanjalo

ismijavani i, naravno, nikada nisu bili uzimani ozbiljno. Filozofija je bila samo tako dugo trpljena i njegovana, dok je mogla služiti empirijskim znanostima, kao teorija iskustva ili kao metodologija ili je pak sama bila tretirana empirijsko-znanstveno, psihologički ili historijski. Jedno takvo doba svakako nije moglo imati razumijevanja za istinito filozofsko stvaralaštvo uopće, a najmanje za ono Hegela.

Sdobrim razlogom žalio se i rugao F. Nietzsche u svom spisu »S onu stranu dobra i zla« 1887: »Znanost danas cvjetja i lice joj je ozareno dobrom savješću, dok ono u što postupno zapada čitava novija filozofija, taj ostatak filozofije danas naspram sebe pobuduje nepovjerenje i zlovrijednost, ako ne porugu i sažaljenje. Filozofija, reducirana na spoznaju teoriju, doista nije više nego bojažljiva epohistika i nauka o suzdržanosti: filozofija koja uopće ne prelazi preko praga i koja si nepririjatno uskraćuje pravo ulaska — to je filozofija u zadnjim potezima, kraj, agonija. . .⁵ Nietzsche je medu prvima spoznao da je otpadništvo od Hegela istovremeno značilo otpadništvo od vrhnaca njemačke kulture uopće. U istom spisu rekao je: »Schopenhauer je uspio svojim neinteligentnim bijesom protiv Hegela izbaciti čitavu posljednju generaciju Nijemaca iz povezanosti s njemačkom kulturom, kultura koja je sve dobro odmjerila i bila visina i božanska istančanost historijskog smisla. . .⁶

Dakako, koliko god je Nietzsche sa sigurnim instinktom mogao osjetiti Hegelov genij, utoliko manje bio je spo-

soban odista procijeniti njegov misaoni učinak, utoliko manje posjedovao je mjerilo za takvu procjenu.

Tek na prijelazu stoljeća započeo je preokret, prvo polako i oklijevajući, ali postupno sve brže i odlučnije. Glavna zasluga u tom novom vrednovanju W. Diltheyu, koji je došao do Hegela preko povjesnofilozofiskih težnji. Njegova rasprava u izdanju akademije, »Povijest Hegelove mlađosti« od 1905. imala je za predmet krajnje pažljive, široke i duhom bogate analize dotada skoro nepoznatih spisa mlađog Hegela, i time po prvi put otvorio doživljajne izvore iz kojih je proizašao kasniji sistem. Iz vlastitog iskustva smijem posvjedočiti da je ta rasprava dala prvi poticaj za ponovno produbljivanje Hegelovog pojmovnog svijeta, i da je s njom na najzahvalniji način unaprijedena živila i tvrda borba za ponovno usvajanje izgubljenog razumijevanja. Tada se, 1910. pojavio Windelbandov govor »Obnova hegelijanima«.⁸ Hegelova zvijezda počela je ponovo jasnije svjetliti. O sadašnjici nije potrebno iscrpno izvještavati. Vi znate da se od rata nastojti da se Hegel historijski i stvarno ponovno otvoriti i taj napor se postojano povećava kako bi se njegove misli iskoristile za naša vlastita filozofska shvaćanja i problematska rješenja, pa se s pravom može govoriti o renesansi Hegela.⁹

Danas je putanja koja je zadesila Hegelovu filozofiju u XIX st. konačno prekinuta, put k najsažnijem djelu njemačke metafizike ponovno je otvoren i danas u Njemačkoj ne postoji ni jedan ozbiljni filozof koji se na bilo koji način ne konfrontira s njegovim djelom, odnosno koji

Ono što nas danas privlači k Hegelu to je u našem vremenu ponovo probudeni istiniti filozofski smisao koji se usuduje pogledati u lice velikim zagonetkama, a koje su određujuće za naš nazor o svijetu. Mi odavnine njegujemo one filozofiske discipline koje pokušavaju prodrijeti do posljednjih temelja bitka i znanja, a nazivamo ih metafizikom u vezi s onom čudnom Aristotelovom knjigom u kojoj nam je sačuvan niz rasprava, koje autor nije složio ni u kakvu cjelinu, a niti je dao bilo kakav vlastiti naslov. Ona prema našoj današnjoj terminologiji sadrži u sebi logičke, spoznajnoteoretske, ontologische, prirodnofilozofische, etičke i teologische elemente. Kako po podrijetlu tako i po sadržaju potpuno osobita knjiga nabacuje posebne crte jedne slike svijeta i time posjeduje potpuno osobeno značenje za cijelokupnu duhovnu povijest Evrope, jer ona s jedne strane predstavlja rezultat i vrhunac grčkog mišljenja uopće, a s druge strane je postala temelj za kršćansko srednjovjekovno mišljenje, i tako obuhvaća oba velika obrazovna područja na kojima se izgraduje evropska kultura. Slika svijeta aristotelovske metafizike u svojim pojmovnim osnovnim crtama također je slika svijeta božanske komedije, što je Dante preuzeo od Tome Akvinskog; vremenski razmak od više od 15 stoljeća, koji leži između nastanka oba djela, nije mogao ništa odlučujuće promijeniti na osnovnoj crti tih pojmoveva; kršćanski bog pojmljen je sredstvima grčkog umijeća mišljenja, on je postavljen u jedinstvo s aristotelovskim bogom po svojim bitnim obilježjima. No Hegel je nakon drugih 500 godina tu istu sliku svijeta doveo po treći put do

zi sa državnom: službeni učitelji filozofije. Još jednom se pokazuje univerzalno »raženje modernog principa. Filozof zato može lako da prepusti svoju spoljašnju stranu egzistencije ovom poretku, bez zabrinutosti za svoj unutrašnji dignitet, tako lako kao što se »oblaci pod uticajem mode«. Nepodnošljiva lakoća postojanja koja samo svedoci o moći modernog sveta na osnovu ove »svestranu nastale zavisnosti u jednoj gradanskog vezu«. Bitno je, veli Hegel, ostati veran svom cilju, odnosno, biti sloboden za istinu. Biti sloboden za istinu i istovremeno zavisan od države činilo mu se još sasvim moguće. Sudbina Hegelovih prvih sledbenika, takozvanih mlađohegeljanaca, demantovala je, međutim, učiteljeve uverenje, ne osporavajući ovaj princip sveopšte meduživnosti kao izrazito moderan princip. U tom smislu su pripadnici hegelovske levice Hajnrich Hajne, Arlond Ruge, Mozes Hes i pre svega Karl Marks prvi »moderni filozofi«, pošto tek oni stupaju u otvoreno suprostavljanje gradanskom poretku, potvrđujući njegov princip, jer žive isključivo od svog rada. Tek posle Hegelove smrti 1830. godine publicistička delatnost postaje priznata u Njemačkoj kao predmet zarade i životnih poziv. Moderni svet sudeći po tome počinje tek posle Hegelove smrti. Svet koji je po Burhartovim rečima posle Hegelove smrti, postao »nekako običan«. I dok je Ludwig Feuerbach, zbog skandala koji je u akadem-

skim krugovima izazvao njegov spis »Razmišljanje o smrti i besmrtnosti« morao da napusti privatnu docenturu i ode u selo »koje nije imalo ni crkvu«, iskušavajući sudbinu »revolucionarne inteligencije«, poput Rugea i Marks-a, desni hegelijanci, koji su, prema Hermanu Libeu, bojažljivo tražili oslobođanje od poreza za šećer i kafu u korist radništva, žive kao i ostareli učitelji još uvek udobno u krilu gradanskog poretku. To je ideološka senka koju sam pominjao, ta podela prvih hegelijanaca na revolucionarno i konzervativno krilo, koja, kao što se vidi ima uticaja na recepciju Hegela sve do naših dana u sporu oko Hegelovog nasleda, recimo, u sporu između takozvanog zapadnog marksizma i praksis filozofije. Tako i sama tema o »kraju filozofije«, koja svoj savremeni odjek i izvan marksizma ima u Hajdegerovom razlikovanju između istorije i povijesti svoj konačni oblik dobija u školskom marksizmu, koji je još uvek na sceni, u kome se ova službena istorija filozofija završava naravno sa Marksom.

Filosofsko istorijska slika 19. veka, međutim, iskrivljuje se ako se istorija Hegelovog uticaja u prvom redu prati preko levice, odnosno, Marks-a. Ne samo zato što je, naravno 19. vek nešto drugo od 20. veka, u kome tek otkrićem »Ekonomsko-filosofskih rukopisa«, tridesetih godina,

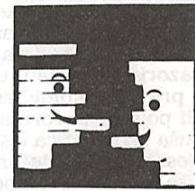
Marks baca svoju filozofsku-ideološku senku preko Hegela, nego i zato što u 19. veku još niko nije mogao znati da će od svih »hegelovaca« (Kuno Fišer, Karl Rozenkranc, Eduard Gans, Fridrik Vilhem Karove, Karl Ludvig Mišle, Hajnrich Benhard, Openhajm, Johan Eduard Erdman) jedini Marks dospeti u 20. vek. I to ne zbog toga, kako veli Libe, što ni jedna druga genijalnost ne bi bila dovoljna da prepozna Marksov. Tako Marks svoj svetsko-istorijski uspeh duguje (to je naravno danas postala očigledna dnevna istina) ne zahvaljujući »tačnosti svojih analiza i prognoza, nego formulisanju političke volje«. Zna se, izjavljuje pomalo zlobno Libe, da Marksov uspeh nije bio naročito velik čak tri decenije nakon pojave »Komunističkog manifesta«. U kontekstu povjesti ideologije 19. veka, Marksu ne pripada nikakva druga uloga do ona koju je on stvarno igrao u svesti svojih savremenika. Zato je otklonjanje ove ideološke senke prvi uslov modernog tumačenja Hegela. Jer sve drugo znači istorijsko filozofsko redukciju Hegelovog uticaja, koja ne odgovara ne samo XIX nego ni našem veku. Zato je gruba filozofsko-istorijska shema prema kojoj je nemacka filozofska klasika propala posle Hegelove smrti, posle čega se filozofija izgubila u »trivialnosti materializma i pozitivizma, odnosno, u savremenoj decentriranosti filozofskih pravaca. Moderna tumačenja Hegela pokazuju upravo suprotno.

na to nije prisiljen. Cak i tamo gdje protivnost tom sistemu postoji s nesmanjenom žestinom istovremeno imamo divljenje ili barem priznanje njegove veličine.¹⁰ Kao što je za neke Hegel danas počašćen i obljubljen kao uzor i voda, tako će on biti za druge najopasniji neprijatelj i prijekor; ali ga svi najozbiljnije studiraju. Prijedaju se nova izdanja njegovih djela, do sada netiskani tekstovi, ti vrijedni i značajni dokumenti za otkrivanje Hegelovog razvijatka bit će izneseni na svjetlo dana;¹¹ u različitim znanstvenim područjima nastupaju mlađi naučenjaci koji se vraćaju stazama Hegelovog mišljenja.¹² Tako se zapravo može reći da se u tijeku stoljeća nakon Hegelove smrti krug zatvorio i da je sada na njegovom kraju zvijezda »Hegela« zadobila istu svjetleću moć koju je imala prije 100 godina.

Zajedno u povijesti se staro ponovno vraća, ali jedino ukoliko je prestalo biti ono staro. Aristotelova filozofija je u vijek u novim valovima zapljuškivala duhovnu Evropu i preplavljivala je svojim sadržajima; ali ta se filozofija pri tome u vijeku nanovo preobražavala i tako bila pristupačan u vijek novim duhovima pa i od njih nanovala oblikovana i označavana. Hegelova filozofija može imati u tom pogledu, kao i u mnogim drugima puno sličnosti s aristotelovskom filozofijom, pa i sličnu sudbinu. Sistemi kao aristotelovski i hegelijanski, koji su kulturne vrednote čitavog doba misaono u sebi proradiili i predali potomstvu, u kojima se sažima filozofski duh i najdublja mudrost mnogih pokoljenja — takvi sistemi su tisuću glasni i svako novo vrijeme čuje kao vladajuće druge tonove iz kora.

značajnog izražaja. Kada se pitamo na čemu počiva preko tako velikih prostornovremenskih razlika, kod tako različitog duha naroda i kroz tako različite kulturne epohе ne prestane trajnost i sama sebe obnavljajuća privlačna snaga i sposobnost aristotelovsko-tomičko-hegelovske slike svijeta, tada moramo odgovoriti: jer ona na genijalni način odgovara vječnim temeljnim motivima mišljenja ukoliko punoču zbiljnosti svrstava u stupanjstvo carstvo u kojem svaka stvar zadobiva svoje mjesto. Kroz tu arhitektoniku ona može ujediniti protivnosti, ona može dovesti do poravnanja suprotstavljenih činjenica. Njena nadmoćnost počiva u tome da ona ne zahvaća puke pojedinačne dijelove ili strane svijeta i apsolutizira ih, kao što su to radili drugi sistemi, nego da svakom dijelu i svakom stranom svijeta dodijeli njen pravo, međutim svi dijelovi i strane se medusobno ograničavaju i jedna drugu nadopunjavaju k cjelini svijeta. Ta slika svijeta je stoga istinito od mišljenja proizvedena slika svijeta, jer odražava bogatstvo njegovih oblika, mnočanstvo njegovog bića i višeslojnost njegovog poretku.

U aristotelovskoj zgradi svijeta postoje dvije izvanredne točke ili pola, naime mjesto na kojem se nalazi čovjek i mjesto na kojem se nalazi bog. Čovjek stoji u središtu svijeta, ukoliko stoji na zemlji, koju nebo sa svojim zvjezdama, okružuje u vječnom kretanju; no bog stoji izvan osjetilnog svijeta i pokreće ga, a da sam nije pokretan. Osjetilna zornost te svjetske zgrade, koja je na isti način zajednična grčkom i kršćansko-srednjovjekovnom mišljenju, ne prijeći to mišljenje da se uzdigne do najapstraktnejih regio-

na i tamo toj osjetilnoj slici dade pojmovno uporište i logičku čvrstoću. Ta naivna harmonija između osjetilnog zora i logičkog mišljenja bit će zauvijek razoren na početku novog vijeka; zemlja je povučena iz središta svijeta, a predodžba o središnjoj točki svijeta i s njom ona o zatvorenosti svijeta, morala je biti napuštena.

Razumljivo je da se ta revolucija mišljenja nije mogla provesti bez ogromnog potresa čuvstva, ona nije značila samo promjenu shvaćanja o odnosu sunca, planeta i zemlje, ne samo kao što mi danas kažemo ispravljanje astronomskih teorija, već istovremeno obzirom na povezanost metafizičkog mišljenja s osjetilnim zorom potpuno odstupanje od stare slike svijeta, od starog nazora na svijet uopće. Djelovanje kopernikanske spoznaje vodilo je stoga dosljedno propadanju čitave aristotelovsko-tomističke filozofije. Kroz podizanje i izgradnju matematičkih prirodnih znanosti bilo je to propadanje iz desetične u desetične očiglednije dok Descartes u svojim meditacijama nije postavio temelje nove filozofije koja je bila dovedena u sklad s novim objašnjenjem prirode, dapače iz nje uzeo bitne crte za svoju sliku svijeta. Dakle izgledalo je da je stara metafizika u potpunosti osuđena na smrt od znanosti i nadomještena od jedne nove i bolje.

Medutim povijest filozofijskog mišljenja ni na koji način ne ide pravocrtnim putem, već prije jednim koji se uspije u uvijek novim krugovima i uvijek ponovo vraća na svoje prvočne polazne točke. Već se Leibnitz u borbi protiv kartezijanizma svjesno nadovezivao na skolastičku tradiciju i

koja traži odgovornost od sebe i sebi jednakih. »To je sud-kaže Kant kojega se ne može riješiti čak ni najobičniji razum, kad razmišlja o opstanku stvari na svijetu i egzistenciji samog svijeta, naime da ni za što ne bi opstojala sva ta raznolika stvorenja, koliko god im umjetno uređenje bilo veliko i koliko se god svršno odnosila jedna prema drugoj, što više, čak ni cijelina toliko ih njihovih sistema, koje mi neispravno nazivamo svjetovima, kad na njime ne bi bilo ljudi (razumnih bića uopće), tj. da bi bez čovjeka cijelostvaranje bilo puka pustinja, uzaludno i bez krajnje svrhe.«¹³

Kant je vratio čovjeka opet u središte svijeta odredivši ga kao krajnju svrhu stvaranja. Ni jedna stvar i niti jedno biće nema svrhu samo po sebi, ništa stoga ne-ma od svake svrhovitosti neovisnu, bezuvjetnu ili apsolutnu vrijednost. »Ali moralni zakoni su kaže Kant posebne kako voće, nešto kao svrha bez uvjeta, dakle upravo kao što zahtijeva pojam konačne svrhe propisan za um i egzistenciju jednog takvog uma... egzistencija umnog bića može dakle biti pomišljena pod moralnim zakonom jedino kao krajnja svrha opstanka jednog svijeta.«¹⁴ Iz činjenice egzistencije jednog takvog bića Kant zaključuje na boga kao pokretača i vladara svijeta. Tako i drugi glavni dio stare metafizike, učenje o bogu, koji se nalazi izvan svijeta, a samog sebe pokreće, ponovo je obnovljeno od Kanta. Zajedno Kant mu je oduzeo njegovu osjetilnu zornost, nit koja je u starom i srednjem vijeku spajala fizikalnu i metafizičku sliku svijeta. Kantovski bog je doduše izvanjski ili nadsvjetski pokretač svijeta, ali to određenje ima samo moralno, a ni-

Posle ovih godina apologije i kritičkog preokreta tako karakterističnih za podelu Hegelove škole na levicu i desnici, usledila je decenija Hegelovog istorijskog inventari-sanja. U svakom slučaju, potrebno je još jednom podvući da je podela, raspad Hegelove Škole na levo i desno krilo bio omogućen kroz osnovnu dvoznačnost njegovog dialektičnog »ukidanja«, koje se može isto tako dobro tumačiti »revolucionarno«, kao i »konzervativno«. Jer njegov lapidarno formulisan stav o odnosu um a stvarnosti: »Sve što je stvarno umno je i sve što je umno stvarno je«, koji još Rozenkranc smatrao samorazumljivim, postao je za Rudolfa Hajma u njegovom delu »Hegel i njegovo doba« inače najuticajnijoj knjizi ovog perioda, predmet žestokog osporavanja. Hajm je želeo ne samo da formuliše mišljenje o ovoj deceniji Hegelovog uticaja nego i da Hege-la vrati u istoriju nemačkog duha. Međutim, njegov mauzoleum, kako ga naziva Fulda ustanavljuje uglavnom legende, koje su konačno postale opšta mesta vulgarnog shvatnja Hegela, koja kulminiraju u Popovićevim rečima o »renesansi Hegelijanizma« kao o renesansi »plemeninskog društvenog uredenja, tj. fašizma«. Hajmov omalovažavajući sud koji je, na primer, »Fenomenologiju duha« proglašio za »zbrkanu psihologiju« imao je svoje echo delovanje koje se od-ržalo sve do Popera i drugih »modernista«.

Kada su zato početkom stoljeća filozofiju kulture u nekantizmu i filozofiji život-a ponovo probudile interese za Hegela, taj stav je u delima najznačajnijih predstavnika ove iznenadne »renesanse Hegela« (Kroće, Diltaj, Kroner, Glokner) čija jedna od knjiga (Glokner) nosi karakterističan naslov »Hegelova renesansa i neo-hegelijanizam« — postao izrazito ambivalentan. Prema Glokneru, upravo se Hegel zapleo u tragičnu sudbinu između »Fenomenologije duha« i »Logike« tako da je morao »sviju filozofsku umetnost da žrtvuje sistemu«. Tako je za njih Hegel zapravo čudo postao sistematičar.

Posle prvog svetskog rata odlučujući događaj u recepciji Hegela bio je, objavljivanje »Ekonomsko-filozofskih rukopisa«, koji su svoju osobenu i uticajnu anticipaciju imali u Lukačevu »Istoriji i klasnoj svesti«. U pitanju su bili intelektualci koji su napus-tiv gradanski položaj sačuvali izvesnu samostalnost u mišljenju; pored Lukacca i Korsa i prva generacija »Frankfurtske škole«. Taj »nedogmatski marksizam« tražio je redefinisanje odnosa prema filozofiji i Hegelovom nasledju posebno. Tako je ponovo čitanje Hegela otkrilo ogoljeni ideološki redukcionizam u koji je bio upao takozvani »borbeni marksizam« tridesetih godina. Taj prelom je možda jedan od najparadoksalnijih učinaka moderne recepcije Hegela.

Sasvim drugačija situacija je bila dvadesetih i tridesetih godina u Francuskoj gde je Kožev u stvari bez predhodnika, ako se izuzme Kojre, koji se bavio Hegelovom filozofijom religije, držao svoja predavanja, posvećena odeljku »Gospodar i slu-ga« iz »Fenomenologije duha« u duhu istorijske antropologije, ciji je teorijski osnov »želja za priznanjem«. Među njegovim slušaocima bili su Sartr, Merlo-Ponti, Ipolit i Fesar.

Hajdegerov tekst »Hegelov pojам iskustva«, napisan 1942. a objavljen 1950. godine, Hegelovo štivo analizira kao temeljni tekst zapadnoevropske metafizike. Da bi se Hegel mogao shvatiti, to je zahtev interpretacije, Aristotel se mora misliti grčki.

Od početka šezdesetih godina može se konstatovati ponovno oživljavanje sistematskog interesa za Hegelovu filozofiju, pre svega u krugu Joahima Ritera, u okviru njegovog nastojanja rehabilitacije praktičke filozofije.

Saznajno — teorijsku problematiku kod Hegela ponovo su pokrenuli Jürgen Habermas u knjizi »Saznanje i interes«, W. Beker, W. Kramer, Ridriger, Bubner, čiju sam raspravu o Hegelu i Platonu iz knjige »Ka stvari dijalektike« uvrstio u ovaj izbor. Zanimljivo je da se Bubner, revidirajući Hegelov stav o nepotpunosti dijaloga u odnosu na dijalektičku metodu, zalaže za rehabilitaciju dijaloga, suprostavljajući se diktatu me-

Aristotela. Na veličanstven i radikalni način taj povratak na metafiziku izvršen je kod Hegela.

Hegel ponovo postavlja čovjeka u središte svijeta, a bog je pojmjen kao njegov vječni pokretač. Zajedno sa misao sada izgubila svaku svoju osjetilnu zornost, jedino je zadržana unutarnja srž aristotelovske zgrade svijeta, ljudska je skinuta. To obnavljanje i preobrazba omogućeni su nastupom Kantove filozofije, između Leibnitiza i Hegela.

Iako je Kantova filozofija u potpunosti priznala novovjekovni preobrat prirodnosanstvenog mišljenja, ona je težila da zadobije stajalište u pogledu na svijet ne kao kartezijanska, i u širem smislu leibnitzovska metafizika na tlu prirodnih znanosti, nego mnogo više na tlu čudorednog iskustva. Stoga je Kant učio primatu čudorednog uma nad pukim teoretskim razumom u svim pitanjima koja se tiču posljednjih stvari, naime svijeta kao cjeline, mjesta čovjeka u svijetu i sveze boga i svijeta i čovjeka.

U izvjesnom smislu Kant je napravio protuudar na kopernikansko razaranje geocentričke slike svijeta. Kada je Kopernik istrgnuo zemlju iz središta svemira i uvrstio je u zvijezdu među zvijezdama, i kada je stoga razotkrio kao iluziju posebno mjesto čovjeka u staroj slici svijeta, tada je Kant u jednom produbljenom smislu ponovo zadobio to mjesto za čovjeka. I to ne kao stanovnika zemlje, ne kao dijete prirode, niti kao osjetilno i nagonsko biće, nego kao samu sebe određujuće, biće odgovorno za svoje djelovanje, čovjek uživa posebno mjesto u svijetu kao čudoredna volja

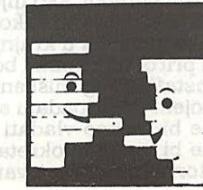
kako fizikalno značenje. Kant je postavio težinu metafizike na etičku samospoznavu i spoznaju boga.

Najtačnije uspio je Kant ponovo uspostaviti oba glavna dijela stare metafizike, ali nije uspio ponovo dati jedinstvo i zatvorenost stare slike svijeta. Fizički i metafizički svijet su odvojeni jedan od drugog, fizički svijet je svijet našeg znanstvenog iskustva, metafizički svijet je onaj u kojem živimo kao voljni i djelatni ljudi. Kako ta dva dijela svijeta sačinjavaju jedan svijet ostaje nerješiv problem. Taj su problem veliki Kantovi sljedbenici pokušavali riješiti s uživljem većim intenzitetom, Hegel u najširim razmjerima i najvećim snagama. S te točke možemo najbolje ocijeniti Hegelova misličku dostignuća, i takoder najbolje razumjeti zašto se mi danas vraćamo na njegove putove i zašto moramo od njega učiti. Kantova filozofija ostavlja pri svojoj dubini u kojoj je usidrena i uprkos užvišenosti svog učenja, na koncu misleći duh ipak nezadovoljenim, ona u njemu ostavlja trn neizvjesnosti, jer njeni vlastiti motivi nisu u njoj potpuno razrađeni. U borbi protiv fizikalnog mišljenja inspiriranog novovjekovnom metafizikom ostavio je Kant općitu sumnju u opravdanost metafizičkog mišljenja, tako da je svoju vlastitu ili barem u svom vlastitom mišljenju prisutnu metafiziku nije potpuno oblikovao i doveo do puno pobede.

Ukoliko je Kant žrtvovao zornost stare slike svijeta, žrtvovao je istovremeno i jedinstvenost mišljenja. Misleći duh ostaje u samom sebi podvojen, ne dospijeva do kakvog izravnjanja svojih oprečnih maiaonih motiva. Doduše Kant

9) [p. 7] Up. Heinrich Levy, Die hegelrenaissance in der deutschen Philosophie, Charlottenburg 1927 (filozofska predavanja Kant — Gesellschaft, svetak 30) takođe Hermann Glockner, Hegelrenaissance und Neuhegelianismus, Eine Säkularberichterstattung (svetska o Hegelu «Logos» 1931).

10) [p. 7] Tako npr. Martin Heidegger, Kant und das Problem der Metaphysik Bonn 1929 st. 217, Nicolai Hartmann, Hegel, Berlin und Leipzig 1929 (k tome uporedi moje ocjene u njemačkim Literaturzeitung 8. novembar 1931 st. 217) Heinrich Richert, Die Logik des Prädikats und das Problem der Ontologie, Heidelberg 1930 st. 214.

je učio da čudoredni um ima prednost u svim posljednjim pitanjima pred pukim teoretskim razumom; ali je istovremeno tu prednost ograničio ogranicujući čudorednom umu pravo i sposobnost metafizičke spoznaje svijeta. Tek je Hegel ponovo oslobođio metafizičko mišljenje od okova koje je postavio Kant; tek će kod njega čudoredni um biti svjestan da se njegov nazor na svijet može razviti u filozofski zasnovanu sliku svijeta kad on u samom sebi savlada dualizam sebe i teoretskog razuma, kad ona bude u samoj sebi ujedinila sebe samu i misaoni duh. Tek će kod Hegela stoga Kantova slika svijeta biti ponovo istinato oblikovana pojmovna slika svijeta; tek kod njega dospijeva stara metafizika, iako uzimajući u obzir Kantovu kritiku uma, ponovo do vladavine. To čudesno stapanje grčkog, srednjovjekovno-kršćanskog i novovjekovnog duha moglo je Hegel uspijeti samo zato jer je i po njemu u posljednjoj konzekvenčiji od samog početka čudoredni um bio onaj koji je isto tako u odlučujućim točkama određivao staru sliku svijeta; i na koncu, jer je Aristotel etičku samospoznaju koja potječe od Sokrata učinio zbiljskim organom svoje metafizike, a ne fizikalno-astronomsko shvaćanje prirode, mogla je ta metafizika biti preuzeta od kršćanskog srednjeg vijeka i biti primijenjena kao temelj skola teologije. Upravo zbog toga mogla se ona, nakon što se fizikalno-astronomska slika svijeta tako temeljito preobrazila, spojiti s Kantovim učenjem o primatu čudorednog uma i zatim u podmladenom obliku ponovo uskrstuti. S te točke može se Hegel promatrati kao zadnji veliki nosilac i objavitelj svijesti koju

na potiće, i u krugu Svetog okreće oko prsta. Štoviše, on upravo ispunjava zahtjev koji postavlja Goethe, kada nastavlja: »Njemu dolikuje pokretanje svijeta u unutrašnjosti, njegovati prirodu u sebi, sebe u prirodi, tako da ono što u njemu živi i kreće se i jest, nikada ne oskudijeva u njegovoj snazi i duhu.«

Taj nazor na svijet je onaj koji je Hegel na veličanstven način obnovio, i izostrenim misaonim sredstvima Kantove filozofije, do kraja proveo. Hegel je vidio da se jedinstvo svijeta može obuhvatiti samo misaono, kada se fizika i etika, teorijska spoznaja prirode i čudoredna samospoznaja zatvore u jednu cjelinu; on je također uvidio da se to zatvaranje može sprovesti jedino preko spoznaje boga. Spoznaja boga je stoga za njega isto kao i za Aristotela osnova i vrh čitave spoznaje zgrade. »On je rekao: Svrha filozofije je spoznaj istine, spoznaj boga, jer on je apsolutna istina, stoga ništa nije toliko vrijedno truda kao bog i njegova eksplikacija... Filozofija je utoliko teologija.«¹⁵ Čudoredna spoznaja može se tek onda ujediniti s teorijskom spoznajom prirode do spoznaje boga, kada se kantovski razdor kada se misao čudorednog uma proširi na metafizičko mišljenje svijeta. Kant je već bio napravio jedan korak u tom smjeru i tada je bio potreban sljedeći korak u istom smjeru; Kant je već naučavao da se čudoredna spoznaja usavršava tek u čudorednoj spoznaji boga, i bio je potreban samo daljnji uvid da se također teoretski razum upotpunjue tek u teorijskoj spoznaji boga, da bi se dokazalo da su čudoredna i teorijska spoznaja dijelovi jedne i iste metafizičke spoznaje.

11) [p. 7] Georg Lasson si je osigurao ogromnu zaslužnu za stvaranje novog i kritičkog izdanja, koje počiva na potpuno novoj reviziji tekstova i izvlačenju nesistematskih tekstova i ostavštine iz njegovih predavanja. G. W. F. Hegel, *Sämtliche Werke*, herausgegeben von Georg Lasson, Verlag von Felix Meiner in Leipzig, izdanje je plod dugogodišnjeg i pozdravljanih radova. Njegova se je vrijednost izvanredno počinjala kroz dosad neobjavljene sistemske naracije Hegela iz vremena između Jenae Druckschriften i Fenomenologije duha, koji su objavljeni od strane Johanna Hoffmeistera (Jenenser Realphilosophie I. Die Vorlesungen von 1803/4 II. Die vorlesungen von 1805/6. Aus dem Manuskript herausgegeben von Johannes Hoffmeister. Leipzig 1931 bis 1932); tek sada se imamo potpuni pregled preko budovnog razvijanja Hegela i nastanka sistema.

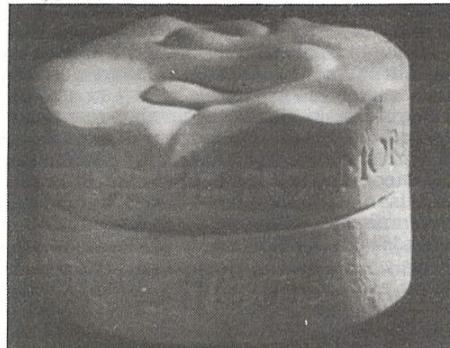
tode i metodskog mišljenja koji je postao jedno od opštih obeležja moderne i njenog diktuma moći, kako ističe Bubner.

Za nastojanje da se Hegelom bavi sa stanošću prirodne svesti danas su reprezentativni hermeneutički radovi H. G. Gadamer, koji je svoje shvatjanje hermeneutičkog iskustva u znatnoj mjeri razvio u opoziciji prema Hegelovom pojmu fenomenološkog iskustva, dakle, u suprotstavljanju Hegelu. U tom pravcu, bez sumnje, idu i pokušaji Eugena Finka i Pola Rikera. U fenomenološkom maniru Fink tako insistira na radikalnom prevratu, reviziji Hegelovog pokušaja, čiji je smisao transsupstancijalizacije subjekta, čijoj se spekulativnoj dubini moramo vratiti ako želimo da razumemo duh novog vremena. Rikerov pokušaj dovodenja u vezu Hegela i Frojda predstavlja, međutim, implicitnu kritiku huserlovske fenomenologije, koja — prema Rikeru — ostaje zatočeničnik jedne filozofije svesti, nasuprot Hegelove fenomenologije, koja u Rikerovoj interpretaciji, znači ne svest već nešto znatno šire, samu osnovu vlastitosti ili takozvanog Jastvo samo. U svakom slučaju, najvažniji Huserlov projekt: izgradnja jedne transcedentalne fenomenologije još nije realizovan.

I prilog Eriha Vajla takođe pledira za dialog nasuprot izvesnosti čiju je paradigmu, po njegovom mišljenju, Hegel

postavio u same temelje modernog doba.

Kako je Hegel prošao u ovom dijalogu sa mislicima, da kažem, našeg doba? U vreme kada nikakve zajednice nisu više moguće, nastaje i živi ova ogromna intelektualna zajednica tumača Hegelovih tekstova. To nije jedna knjiga nego čitava biblioteka, više od 15000 jedinica, što je isto tako — moderni fenomen. Ili famozni Hegel kongres. Čitalac se zato neće moći oteti utisku da upravo Hegel snosi odgovornost za onaj duh izvesnosti u vremenu u kome više ništa nije izvesno, kako bi rekao Erih Vajl, za onaj diktum metode koji je tako snažno označen u Deridinom tekstu o Hegelovoj semiotici.

ante marinović

je Sokrat uzdigao, a Platon i Aristotel znanstveno izgradili, u srednjem vijeku od kršćanskog vjeronaučenja preradenog i od Kanta kritički provjerenoj EVROPSKOG NAZORA NA SVIJET.

U tom nazoru na svijet najviši princip je ono što je Platon nazvao idejom dobra. Aristotelovski bog ne počreće svijet kao mehanički pravazrok, ne kao fizička snaga, nego kao najviši cilj težnje; on se pokreće, kaže Aristotel, kao što ljubljeni predmet pokreće onog koji ljubi. Bog stoga nije ništa drugo nego živa djelujuća ideja dobra, i jedino kao takav zadnja svrha i istovremeno zadnji pravazrok svega bivanja i dogadanja. U aristotelovskoj slici svijeta je stoga Kantov moralni svjetski porekad sadržan kao jedan moment, dapače kao najviši i najodlucniji. No istovremeno taj etički misaoni moment vrši jednu fizikalnu funkciju, i to jedino zato jer etika i fizika imaju zajednički vrh, naime ujedinjuju se u metafizici. Aristotelovska metafizika je etički nadsvodena, etički savršena fizika. Čudoredna najviša svrha može postati svjetski princip, može biti princip svjetskog poretka, ako nije puki glas savjesti u grudima čovjeka, ni puki moralni zakon uma, već istovremeno shvaćena kao energija koja u krajnjoj liniji uzrokuje i vodi sva dogadanja u prirodi. Priroda i bog bili su od Aristotela povezani preko metafizičkog mišljenja. Bog ne pripada prirodi u smislu u kojem joj pripadaju sve pojedinačnimstvari i bića, jer inače ne bi mogao vladati svim pojedinačnim stvarima i bićima, ne bi mogao pokretati prirodu. Ali on se ne nalazi, u prostornom smislu, izvan prirode, on nije bog koji samo »iz va-

N užnost takvog napretka sastoji se u tome da tako duđo dok misaoni duh ne može u sebi ujediniti fiziku i etiku, prirodu i moral, ostaje u samom sebi podijeljen, a to znači samom sebi proturječiv te stoga pri takvoj podijeljenosti ne može opstojati niti kao teorijski razum niti kao čudoredni um. Ta nužnost ima zato kako teorijsko tako i čudoredno podrijetlo. Mišljenje kao mišlje zahvaća preko obje strane duha i ujedinjuje se kao moment samog sebe. To nadilazeće mišljenje, kako čudoredno tako i teorijsko, nazvao je Hegel mišljenje logike. U logici misli jedinstveni duh samog sebe, kao zajednički korijen prirode i moralnog svijeta, kao još nepovodovjeni temelj ili kao identično biće i unutrašnjost obojeg: on misli sebe kao logos obaju svjetova koji zajednički čine jedan jedini svijet, jer oba imaju svoje jedinstvo u logusu. To jedinstvo je bog. U logici misli duh, dakle ukoliko misli samog sebe, boga; ili štoviše mišljenje logike je samo sebe mišljenje božanskog duha. Hegel ovdje također obnavlja učenje Aristotela prema kojem je bog duh koji misli samog sebe, NOESIS HOESEOS, mišljenje mišljenja. Jedino pomoći ponovnog obnavljanja tog najdubljeg Aristotelovog određenja uspjelo je Hegel zadobiti pojmom jedinstvenog svijeta, jedinstvenog svemira i time podmiriti misaono duh koji je u sebi podvojen. Hegel je bio zaciјeljeno svijestan slaganja svog učenja, u najvažnijim i odlučujućim točkama sa Aristotelom; iz zahvalnosti koju je osjećao prema Aristotelu dodaо je na kraju prikaza svog sistema znamenite rečenice iz metafizike, u kojima Aristotel iskazuje svoje tehničke misli.

12) [p. 7] Ovdje treba posebno spomenuti pravnu filozofsку školu Julusa Bindera (Karl Larenz, »Hegels Zurechnungslehre und der Begriff der objektiven Zurechnung«, Leipzig 1927; Julius Binder, Martin Busse, Karl Larenz, »Einführung in Hegels Rechtsphilosophie«, Berlin 1931)

13) [p. 12] Kr. d. U. § 85

14) [p. 14] ebenda § 86

15) [p. 16] Werke XII, st. 287

